

यमानासुभयस्थानत्वम् । अथोपपत्त्या विवर्गा जिह्वा-
मूलीयोपाध्यानीययोरपि विवर्गविशेषरूपत्वेनात्रयस्थान-
भागित्वम् । आन्तरस्थानभागित्वञ्च यन्नास्ति ते
उच्चार्यन्ते तत्स्थानभागित्वमतः विवर्गश्च कश्चोः
परयोर्जिह्वामूलीयार्थमात्रयोरान्वयेन तत्स्थानभावि-
त्वात् जिह्वामूलीयरूपान्ननामता वृत्तये वा । पर्यवोः
परयोरोपपत्त्यानामयोरान्वयत्वेनोपपत्त्यानीयता । अथ
पञ्च आध्यायेते अनेन स्थाननेति स्मृत्युक्तेः उपाध्याय
इदं प्रोचयचनः । तत्स्थानयोस्तत्त्वादन्यतनामता
चावधेयम् । अतएव "बौद्ध्यां जिह्वामूलीयस्य जिह्वा-
मूलरुपाध्यानीयस्योदाविलुक्तम् । यद्यपि पूर्वेषां वचां-
नामाकाशस्थानत्वं करणत्वञ्च कण्ठादीनां तद्वत्प्रती-
कृत् तद्यपि तेषां स्थानत्वव्यवहारो वचोभिर्यज्ज-
तालादीं वर्यजनकवायुसंयोगाधारे वचोधाट्यारोपेण
भाक्ता एव । तत्तत्स्थानेषु जिह्वापादिसम्बन्धेन वचोव-
पत्त्या जिह्वापादिस्थिते तत्स्थानजनकप्रयत्नविशेषे
आभ्यन्तरप्रयत्नवाच्ये स्मृतादावेव करणत्वव्यवहारः
व्यवहितः । वचोभिर्यज्जान्तरभाविनस्य कान्तगतस्य-
परीक्षोपपत्त्याः वृत्तविवरविकाशदेरास्त्वर्हदेशव-
न्निजकार्यस्य जनका बाह्या यत्ना गुणशब्देनोच्यन्ते
इत्यादिकं मेहरादौ स्मृतम् । आभ्यन्तरप्रयत्नास्तु
वचोत्पत्तेः प्राग्भाविनो बाह्यास्तु तदुत्पत्तेः पश्चाद्भाविन-
पुन विवेकः । तच्चान्नि भाविदेशात् प्रयत्नप्रेरितः
प्राग्भावायुद्धमगन्तुरःप्रभृतीनि स्थानान्वाहन्ति
अस्मादयति च ततो वचोन् तदभिर्यज्जकध्वनीं च तत्र
वचोत्पत्तेः प्राक् जिह्वापोपायनध्यगन्तानि तत्तद्वचो-
त्पत्तिस्थानं तात्त्वादिक् यदा वच्यक् स्मृयन्ति तदा
स्मृता प्रयत्नो यदा ईषत् स्मृयन्ति तथा ईषत्स्मृता
समीपावस्थाने संवृता दूरावस्थाने विवृता इत्येव-
माभ्यन्तरप्रयत्नभेदात् वचोनां भेदाः । अतएव इच-
वर्गयशानां तावज्ज्याविशेषेऽपि चवर्गोच्चारणे कर्तव्ये
तावत्स्थानेन वृत् जिह्वापादीनां वच्यक् सभेः, यका-
रोच्चारणे तु ईषत् सभेः शकारोच्चारणे दूरगमो-
पावस्थानमिति । एतेषां आभ्यन्तरत्वं श्रोत्रप्रभृति-
काकलीजनकवाहकस्थानपर्यन्तरुपास्थानगततत्तत्स्थानेषु
जिह्वापादीनां स्वरशोदिचतुष्टयरूपस्थानरकार्यकारि-
त्वात् तचोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भाविताश्च बोध्यम् ।
विषयसंबंधारो तु गवविषय विकाशविकाशभाक्ता

भाक्ता इत्यत्रो विवृतसंवृताभ्यां भिन्नावेव तयोः समीप-
दूरावस्थानात्मकत्वादिति विवेकव्यम् । ते च आभ्य-
न्तराः प्रवक्ताः केषां वचोनाह्ने इत्येतावदधीयते ।
वादिमावस्थानानां स्मृता अतएव तेषां वच्यक्स्वर-
वर्णने स्वरपदवाच्यता । यच्च ईषत् स्मृता । तेषाञ्च
स्मृतिवृत्तबोधस्थितत्वेन बोधिव्यवहारेणैव यथा-
दीनां वचोवाच्य मध्यस्थितत्वेन कान्तःस्वयंत्वम् कान्तः-
स्थाभिश्च संवृतमित्युक्तेरन्तःस्थावद्ः आदन्तः । गुणवहानां
अवाच्य विवृतता । यवहानाञ्च उच्यते अभिवेवायु-
प्रधानत्वात् उच्यते इत्यत्राच्यता । अवाच्य स्वयं राजमान-
त्वात् उदात्तादिपरवत्ताञ्च स्वराभिधेयता । "अथः स्वयं
विराजन्ते" इत्युक्तेः "उदात्तात्तदात्तञ्च स्वरितञ्च स्वरा-
व्यवः । सुलो दीर्घः सुतचोति कावतो नियना अचि-
त्युक्तेः । तत्र सुलस्य संवृतता । "संवृतं त्वेकमात्रं आत्
विवृतन्तु द्विमात्रकम्" इत्युक्तेः सुलस्यैकमात्रतया प्रयोगे
संवृतता प्रक्रियायान्तु विवृततैव । तत्र मूलं "वचो-
स्मृता वच्यस्त्वोपन् नेनस्मृताः शक्यता । मेवाः
स्मृता इवः प्रोक्ता" इति शिष्यावाक्यमेव बोध्यम् ।
अत्राचः स्वयंभावरूपविवृतत्ववन्तः यच्च यववच्यस्त्वोपन्
स्मृता इत्यर्थः नेन इत्यर्थे वाच्यो । यत्तः यववहा नेन-
स्मृता कर्तुस्मृता अर्थादर्थविहृताः । "स्वराणाञ्च-
वाच्ये विवृतं करणं स्मृतम्" इत्येकवाक्यत्वात् । एते च
स्थानप्रयत्नाः स्वयंसंज्ञायास्तुपपत्त्याः बाह्यप्रयत्नास्तु
आन्तरतत्त्वपरीक्षायासिधोपयोगिन इति "तत्त्वाश्चप्रयत्नं
स्वयंचमिति" पा० सूत्रभाष्यादौ स्मृतम् । तेन तकारस्थाने
विवाहश्चावचोपात्यप्राणरूपवाह्यप्रयत्नसंस्थेन चकारटका-
रादेशः "स्थानेऽन्तरतमः" इति पा० सूत्रभाष्ययोः स्मृतम् ।
वृत्तवचनभिर्यज्जान्तरतस्ये हेतुरिति बोध्यम् ।
"बाह्याः प्रयत्नाश्चाटविधाः काकककाधः स्वतन्त्रविवरवृत्तौ च-
विकाशश्चाद्योत्पत्तिध्वनिविशेषोपात्यवोपपत्त्यास्तन्महत्त्व-
रूपकार्यकरा यथाक्रमं विचारववारश्चासनादवोपात्य-
वोपात्यप्राणमहाप्राणनामानो मन्त्रव्याः । प्रयत्नप्रेरितो
वायुर्वचोभिर्यज्ज यत्नविशेषेण गवविषयविकाशटीनपि
सम्पादयति अतो गवविषयविकाशदिक्करत्वादास्त्वर्ह-
देशकार्यकरत्वात् चेते बाह्या इति । ते च "अथां
यमाः अथः + कूपो विवर्गः शर एव च । एते वाचा-
तुप्रदाना अघोमाश्च विवृतवते । वृत्तमयं तु चोनाः
सुः संवारा नादभागिनः । अयुक्ता वर्गयज्जगावचवा-